

Les construccions de pedra en sec a la Terra Alta

Felip Fucho i Pascual

Si observem el territori terraltí des d'una població elevada, o millor encara, si el puguéssim veure a vol d'ocell, comprovaríem que la pedra de calar és un element important a l'hora de configurar el seu paisatge. Hi ha altres matèries vegetals, com l'avellaner, l'ametller, l'olivera, la vinya i sobretot la garriga, que es barregen i que acaben d'omplir la fotografia d'aquell indret. En un altre temps però, el sembrat era un dels colors que més es repetia pels camps. L'ordi, el blat i en menor mesura l'avena, vestien i canviaven la muda del paisatge en el transcurs de l'any.

En un terreny accidentat com el descrit, ple de rugositats amb força serres, barrancs, colls i costes, el pagès s'ha vist obligat a guanyar terra de cultiu a base de terrassejar i tossalejar els pendents. D'altra banda, l'abundància de pedra calcàrea al terme es converteix en un problema davant el cultiu de plantes. El marges, per tant,

fan una doble funció; d'una banda formen els murs de contenció de terra deixant les feixes més planes, i d'altra banda, el marge és un lloc d'aplilonament i amuntegament de la pedra escampada pel tros. Aquesta acció de l'home damunt el terreny ha comportat una tipologia de construccions cercant sempre solucions a la diversitat de necessitats.

El relleu i la geologia terraltina

La demarcació de la Terra Alta es troba a la part més occidental del territori català. El seu sistema muntanyós és considerat el braç interior de la Serralada Prelitoral, estructurat per materials mesozòics del període Triàsic i Juràsic. El terreny conté una base calcàrea al subsol que aflora fàcilment a l'exterior. La fragmentació i l'erosió han produït gran abundància de pedres de totes les mides. A més l'home, seguint el procés de rompuda del bosc i l'aplanament de

Mas de Toni, prop del mas de Quiquet.

Messe Cabús

La cabana de l'Edra.

feixes s'ha trobat amb abundància de pedra. El seu relleu és força irregular, ple de barrancs, valls i muntanyes.

La pedra de calar quan es treu de sota terra té un color blanquinós. Un cop manipulada pel pagès i apilonada en una construcció, la pedra va perdent el color originari, passant amb els anys a tonalitats grisenques. Així, pel color, es pot pronosticar relativament l'antiguitat d'una edificació. No obstant, si en alguna partida el terreny conté algun altre tipus de mineral, la pedra rebrà alteracions sobre aquell color originari.

El margenador o l'apanyador de pedra

El camperol ha estat un professional agrícola que per necessitats s'ha hagut d'especialitzar en altres facetes o oficis, com pot ser, en el nostre cas, la construcció. Històricament el pagès ha intentat ser un personatge autosuficient. La precarietat o el baix poder adquisitiu que quasibé tothom ha patit, ha donat per a mirar de posar remei a qualsevol contrarietat en que es trobés. Exercia de constructor, fuster, ferrer, pastor, alcalde, missatger, etc.; calia estaviar despeses o almenys no produir-ne. Per aquesta raó neix el pagès margenador, un enginyós en la construcció de pedra en sec. Una tasca aquesta que no precisava d'una extensa gamma d'eines. Amb l'ajut del cordell d'apanyar pedra —que solia ser de cànem— per seguir una filada recta, un cartró de vímet per omplir de reble la construcció, i el martell picapedrer, que amb retocs de mestre carejava les pedres, el pagès ha anat creant la seva obra.

Des d'aquell territori verge que trobaren els pagesos pobladors dels termes de la Terra Alta a finals del segle XII i principis del segle XIII, fins el paisatge actual, s'han hagut de realitzar infinitat de treballs i modificacions. La primera acció

fou la rompuda del bosc i la garriga per convertir-la en terreny cultivable. Rames, soques, i brosquill s'arrencaven a cops d'aixada per cremar-los poc després en forma de formiguer. L'acció comportava una doble finalitat, netejar l'entorn de xupadors, i alhora abonar i enriquir la terra amb la cremada. D'un terreny tan irregular com el descrit en sortia una segona tasca que era el feixejar o aplanar les terres costerudes. D'aquella terra remoguda per colgar el ribàs n'anava sortint un pedregal que Déu n'hi dó. Aquest era el fil conductor per la tercera i definitiva tasca, el destriament de terra i pedres, i la seva posterior adequació en l'espai. Apareix doncs la imatge del marge dins el paisatge verd del terme, i per tant, neix també la figura del margenador.

Tipus de construccions

L'home segons les seves necessitats ha utilitzat la pedra per solucionar diferents problemes sorgits en el seu hàbit. D'entre elles podem referir-nos a la cabana, el pertxe, el mas, la cisterna, el marge, les escales, aigüeres, abeuradors, empedrat de camins i carrers, pous, mines, ponts, etc.

1. La Cabana

Construcció realitzada exclusivament en pedra, tant en paret com en sostre, per crear un espai habitable. L'arquitectura de la cabana està inspirada en l'estil de construcció del romànic. Es tracta d'una fàbrica que des de la base o planta es perllonga fins acabar en una volta de canó feta amb pedres en forma de dobelles, on la pedra clau no sempre sol estar centrada. La part frontal quedaria totalment oberta, mentre que la paret interior sol ser tapada, ja bé en pedra apanyada, ja bé aprofitant que la cabana s'ha construït en un espai buidat d'un coster, i queda al fons la paret de terra o fiter.

La funció de la cabana era diversa, des de resguardar-se en cas de mal oratge, per guardar estris del camp, i fins hi tot n'hi havia de grans dimensions on s'hi podia passar un trebol i fer-hi vivenda. És evident que totes no tenien les mateixes dimensions, però solien estar entre els 2,50 metres i els 7 metres d'amplada, per uns 3 a 10 metres de llarg, i d'uns 2 a 6 metres d'alçada.

La planta d'una cabana sempre és rectangular i els murs gruixuts per poder suportar la coberta. Per la seva construcció quasi sempre es solia aprofitar un coster al que s'hi rebaixava

l'espai on es volia construir. Quedava doncs un motlle sobre el qual s'hi aixecava la cabana. Les parets laterals de terra servien per pujar adreçada la paret de pedra, però sobretot, suportaven el contrapès de la volta de canó. La part més difícil de l'edifici era l'esmentada volta de canó. Col·locar la pedra o pedres clau i observar que tot quedava repretat, era la tasca més emocionant. Per fer una volta ben rodona i poder apanyar bé la pedra calia omplir novament l'habitable de terra, així el constructor trobava un patró segur damunt del qual s'hi assentava la pedra. La construcció s'acabava amb el paredat de la façana interior i el terrejat de la volta per la part exterior. Era aquesta una forma de protegir la pedra de la humitat i alhora de privar que l'aigua es filtrés entre les pedres, i penetrés a l'interior de la cabana.

El terrejat o cobriment de la coberta era l'única feina que podríem dir-ne precisava la cabana en quant a manteniment. Les pluges, el sol i el vent, feien que la terra llisqués, quedant amb el temps desprotegida. Per això era lògic veure durant l'estiu com algun pagès cobria de nou la volta.

2. El pertxe

El pertxe és un edifici de planta quadrada o rectangular utilitzat per diversitat de facetes: com a soplug en dies de climatologia adversa, per guardar eines, per deixar-hi els animals de càrrega, o també com assecador de farratges. A diferència de la cabana, per la construcció del pertxe el pagès utilitzava a més de la pedra de calar, altres elements, com la fusta i darrerament la uralita. L'edificació no sempre es construïa resguardada d'un coster. El poc pes del sostre o teulada que suportava la paret, no exigien els contraforts de terra o fité que sí precisava la cabana. No obstant, i com l'ordenació del terreny sempre comportava la construcció del marge, el pertxe solia arrecerar-s'hi al mig.

Segons la funció del pertxe es construïa al solar o a l'obac. Si anava destinat a l'assecat de figues o herba, s'edificava en terreny assolellat. Si, en canvi, es destinava a guardar eines o animals del pagès, l'obac era el lloc més idoni.

El pertxe es composava de tres parets verticals, en pedra de calar, carejada per fora i per dins. Requeria doncs destresa del pagès ja que el gruix de la paret era petit, i calia casar les pedres. En alguna ocasió s'argamasejava amb

terra l'espai entre les dos cares. La teulada o sostre era compost d'un embigat de fusta damunt del qual s'hi assentaven lloses de pedra prima que lligaven les unes amb les altres. Finalment es cobria de terra per damunt, buscant una protecció a la humitat i la conservació, tant de la pedra com de la biga, o també de tot allò emmagatzemat al seu interior.

3. El mas

Entenem per mas tot aquell edifici que no té cap aspecte ni de cabana ni de pertxe. Sol ser de base quadrada o rectangular amb parets de pedra i lligades o revestides d'argamassa. La teulada a una o dos vessants, era feta amb cabirons o bigues de fusta, damunt les quals hi reposen uns encanyissats i tot seguint les ries de teules. El mas tot i ser de dimensions i formes variades, sol ser generalment més gran i espaiós que els edificis esmentats fins ara. Era el lloc utilitzat pel pagès per fer-hi la vida mentre era al camp. A més de guardar-hi eines, els animals de càrrega i tot allò necessari pel camp, el mas era la segona vivenda del pagès durant tot l'any i de vegades, durant períodes de màxima feina com podia ser l'arreglada d'avellanes, olives o veremar, passava a ser la primera vivenda. El pagès de la Terra Alta —i de la majoria de la Catalunya Nova— té una gran dispersió de trosos de terra entre les diverses partides de terme, producte de la fragmentació progressiva de les herències. El pagès va tot l'any d'un tros a l'altre cultivant i mimant les seves parcel·les. Aquesta és la raó per que quasibé tots s'han hagut de fer un soplug a cada tros de terra, ja bé una cabana, un pertxe o, els que menys, un mas a cada tros.

El mas té la particularitat a més, que sempre té una porta per on tancar l'edifici. Sol tenir a més finestres o obertures per a ventilació i llum. A diferència dels dos edificis anteriors, el mas pot disposar de diferents nivells o pisos. El més baix, a peu de carrer, es dedicava a l'estable, cisterna, pallisa i lloc per eines. El segon sol compondre-se de foc-menjador, i alguna cambra per descansar o dormir.

4. La cisterna

En un indret on la pluviositat és minsa i la circulació d'aigua al subsòl en alguns paratges és escassa, el pagès terraltí ha seguit la línia de construir cisternes per emmagatzemar l'aigua

de pluja i administrar-la durant l'any. Es tracta d'una aigua orientada al consum exclusiu de l'home i dels animals, però mai per al reg de plantes o arbres. La cisterna tant pot ser de base quadrada, rectangular o també rodona. Feta generalment al recer d'un mas o cabana, s'aprofitava de l'aigua de les pluges que lliscava de la teulada o sostre i la guardava per a períodes més propicis.

Per a la seva construcció es seguien els següents patrons: primerament es cavava un forat al terra, ja bé a dins del mas o fora, tot seguit es paredava amb pedra de calar, fins acabar en una cúpula de pedra, en una volta, o també en un embigat de fusta i cobert de lloses. Totes elles a més, es cobrien de terra. Per últim s'havia de llisar amb una espècie de cement fins al nivell màxim on era possible aprofitar la capacitat de la cisterna.

Les cisternes tenen tres obertures a l'exterior: una per a l'entrada d'aigua que arriba per desnivell des de la teulada de l'edifici veí. Una altra com a desaigüe en cas d'una entrada exagerada d'aigua. Abans de sobreixir per la porta, s'establia un nivell a partir del qual l'aigua anava a parar al bancal a través d'una obertura. I la tercera i més important, era aquella per on es tirava la galleda de zinc per pujar l'aigua.

Una de tantes accions vitals per conservar l'aigua de la cisterna era el copejat que produïa aquella galleda de zinc contra l'aigua, cada cop que calia treure'n. La galleda es pujava estirant amb els braços, o també amb l'ajuda de la corriola, però la baixada en buit era ràpida, directa i buscant sempre que al tocar líquid fes un cop. D'aquesta manera l'aigua no s'avivava.

5. El marge

El marge és, pel volum de pedra utilitzada i per la repetició d'espais marginats, el tipus de construcció que s'emporta la palma en el maneig de pedra de calar en sec. Podríem definir el marge com l'ordenació de pedres d'una forma alineada per una cara, i una sobre l'altra seguint un ordre de volum on les pedres més grosses van a les parts baixes, i les més petites a la part alta del marge. La construcció sol fer-se de filera a filera, intentant que l'obertura o unió de dues pedres quedi lligada per la pedra que s'assentàrà al damunt. Així s'arriba a formar un conglomerat de pedra resistent i durador.

La necessitat de construir marges esdevé com s'ha comentat anteriorment per dos raona-

ments. L'un és el desig del pagès d'aplanar el terreny de cultiu. La construcció del marge deixava omplir el terraplé de terra, i la feixa quedava aplanada no permetent-la lliscar i alhora contenir millor l'aigua i la humitat per plantes o arbres. D'altra banda, en un terreny pedregós com el nostre, cal triar i retirar les pedres per poder cultivar correctament la terra. D'aquí que hi ha marges que són una necessitat i un favor per al pagès. Ara bé, a les poques planes que disposa la Terra Alta, també hi havia pedres que fou precis netejar. Llavors el marge pren la funció única d'apilonar pedra. Aquests marges construïts sobre un nivell pla, tenen l'alineació de pedra pels dos costats. S'aprofita la pedra més bona per carejar, mentre que la resta es tirava a l'interior. No hi havia unes mesures ni en alt, ni en ample, sinó que tot anava en funció de la pedra a guardar. Aquesta forma de margenat solia fer-se aprofitant els límits entre veïns, contra un camí transitat, o també contra la carretera.

Mentre que els marges d'emmagatzement no requerien massa esmerament tècnic, els marges de contenció precisaven seguir al peu del canó les directrius de construcció, de lo contrari la força que exercia el terraplé podia trencar el mur i fer un portell. És per això que alguns termes municipals formen un quadre de ziga-zagues, producte de l'amargenament de feixes que segueixen l'ondulament del terreny, tot formant unes corbes de nivell. Aquest tipus de marge prenen el nom d'un sol parament. Són uns tipus de marge que es recolzen contra el reble o la terra que ells mateixos sostenen. Malgrat l'esmerament del pagès, el marge de camp no solia —en general— construir-se amb la mateixa perfecció que la paret de les cases del poble.

El marge, alt o baix, comportava però una dificultat; era un tall, un límit, un obstacle, una barrera per circular dins al tros. El pagès havia d'ésser un salta-marges. És per això que calgué construir sendes, passadissos, rampes o escales que permetessin la lliure circulació del pagès per l'interior del tros. La varietat de pedra, la diversitat de construcció i l'enginy de cadascú han donat de sí diverses formes de construir escales.

6. Les Aigüeres

L'aigüera és una filera de pedres col·locades en diagonal sobre un camí costerut, que serveix per conduir l'aigua de pluja cap al terraplé. La seva construcció buscava la forma de preservar

els camins en cas de molta pluja, ja que es produïen regalls, clots i per tant es feien intransmissibles. La fórmula més fàcil era fer l'aigüera utilitzant terra, i formant una mena de cavalló. Ara bé, la senzillesa i facilitat que comportava construir-ho, el deixava vulnerable davant pluges fortes. D'aquí que als camins costeruts de major trànsit, l'aigüera es feia amb pedra de calar.

Era una d'aquelles modestes construccions de pedra en sec que es donava al terme. En un altre temps, els camins s'arreglaven a cops d'aixadambra, cabàs i pedra. Ja bé amb citació personal o mitjançant un pregó públic, es convocava per un dia convingut a tot el veïnat que transitava per un camí. Començant al cap i acabant a l'últim veí, s'anava tapant clots, afegint terra, pedra, endreçant portells que queien al camí, i sobretot, es feien aigüeres. Actualment les noves planificacions de camins han reduït el nombre d'aigüeres. L'eix central d'un camí fa esquena de gat i l'aigua va a parar a la cuneta o terraplé. No obstant, d'aigüeres se'n fan, però no de pedra. Massa feina. Massa car.

7. Empedrar camins i carrers

Una de les formes d'adequar i conservar un camí era l'empedrat. Tant per als animals de càrrega com per als carruatges, el ferm del pis era més uniforme. L'empedrat solia fer-se utilitzant pedra mitjana, que es clavava l'una contra l'altra rassegant-les al mateix nivell. No era freqüent posar pedres grosses i planes, ja que els animals de ferradura lliscaven amb facilitat, i més en llocs plens de costes com la Terra Alta. L'espai entre pedra i pedra —dos o tres centímetres— era suficient per a que la ferradura de l'animal s'hi agafés permetent-li major estabilitat.

També hi havia cases que tenien una entrada empedrada; les pedres però, solien ser d'arena i grosses, per la facilitat de treballar-les. Eren entrades espaioses, senyorials, que feien conjunt amb una bona façana, portalada o escala per accedir als estatges superiors. S'utilitzaven unes lloses de pedra d'arena, quadrades o rectangulars, ben carejades i cantonades, a la semblança de les rajoles actuals.

Dins les viles hi havia el costum d'empedrar alguns carrers i places, bé per estètica o per que el desnivell del carrer aconsellava posar una capa de pedra.

A les viles i als termes ja no hi queden quasi vestigis d'empedrament. L'evolució en els ma-

terials de construcció han fet més pràctic i de major durada el cimentar els carrers. Però més bonic, no.

8. Els pous

El pou és la construcció que l'hortalà de la Terra Alta va excavar al terra d'un barranquet, assessorat per un saurí de confiança amb la intenció de trobar-hi un cabal d'aigua suficient per regar el petit hortet. Una vegada assenyalat el punt més idoni, el pagès iniciava la perforació a base de pic i pala. Un cop arribats als metres indicats, i veient com brollava l'aigua, s'iniciava el procés d'emparedament del pou. La boca del pou artesà solia ser ovalada, per això a l'hora de parlar de dimensions cal tenir el diàmetre curt i el diàmetre llarg. Les dimensions eren relatives, i solien anar al voltant d'un parell de metres al diàmetre curt, per 3 o 4 al diàmetre llarg. La fondària en canvi la manava l'aigua i la paciència dels perforadors. La forma ovalada del pou era per la necessitat d'instal·lar l'engranatge i la roda que a través dels cadufs pujaven l'aigua. La paret, tota de pedra de calar, començava a la filera més fonda fins arribar a la renglera més elevada. L'aigua, en ser descarregada dels cadufs, arribava a la pila d'arena que la conduïa a través d'una canaleta de pedra fins a les eres o cavallons de l'hort.

9. Les mines

Seguint en la línia de l'arquitectura en pedra seca cal mencionar les mines. La mina era la cavitat subterrània que es construïa en pedra per facilitar millor la sortida d'aigua i conduir-la a una font, bassa o riera. El primer pas era tasca del saurí en localitzar l'aigua subterrània. També era possible que l'aigua brollés per algun marge o terraplé, a partir d'aquí s'iniciava l'excavació i penetració a la muntanya, cercant un millor cabal, i canalitzar la sortida. L'obertura no sol ser massa gran i varia segons el constructor, d'un metre d'amplada per 1,50 d'alt, mentre que la llargada era a voluntat del pagès. Per a que l'obra no s'estimbés s'anava vestint la paret amb pedra de calar, i el sostre s'acabava amb una volta, o també era possible tapar-lo amb lloses grosses que suportaven la pressió de la terra.

10. Els ponts

Actualment hi ha la necessitat d'alleugerir qualsevol desnivell desmesurat que trobem so-

bre un terreny, a fi de fer-lo més planerós i recte. Per això, cal rebaixar lloms, tallar corbes, i construir ponts. Ja hem esmentat que el relleu de la Terra Alta n'està farcit de desnivells, ara bé, la necessitat de construir ponts era reduïda.

Conclusió

La professió de pagès poc a poc ha anat minvant tant en nombre de practicants com en extensions cultivables. La dificultat del terreny, la manca d'aigua, el baix poder adquisitiu que la pagesia de secà ha suportat des de la dècada dels anys 60 fins a l'actualitat, i la relegació de l'estatus social del pagès a un segon terme davant el món industrialitzat, van fer perdre molta mà d'obra i professió pagesa. Molts pagesos terratinents van abandonar les terres, ja bé per jubilació o per un desviament a altres sectors –industrials o de serveis– amb nòmina. D'aquí que actualment ja no es donen gaires construccions al camp amb pedra. Si per alguna raó es precisa construir un edifici al defora s'utilitza generalment el ciment i les totxanes. L'oblit del camp però, no s'atura a les noves construccions, sinó que la reparació i conservació de les velles edificacions, tampoc s'efectua en la mesura necessària. Per aquesta raó els portells i l'esfondrament de pertxes i cabanes van formant part d'un paisatge quotidià.

El tractament de la pedra de calar en sec que s'efectua actualment, és generalment per finalitats estètiques, ja bé sigui per una vivenda o per un xalet, on es vol identificar la nova construcció amb els orígens i costums del territori.

Els forns de calç foren l'altra forma d'utilitzar la pedra de calar, i fins i tot, l'única forma d'eliminar pedra. Pràcticament totes les famílies davant la necessitat d'obrar la casa o la vivenda, feien algun forn de calç.

La llosa per caçar perdius, tords, i ocells petits, fou un altre artillugi que s'ha donat a la comarca, especialment a la Fatarella, i que fou una forma més de reconvertir la pedra. L'enginy, l'astúcia i l'habilitat eren qualitats bàsiques per poder omplir el topí amb l'ajuda de la pedra de calar.

I una menció especial podríem donar-li a les fites. Unes pedres de calar llargues i grosses, que són el punt de partida i d'arribada d'un tros de terra. Encara a l'actualitat són les eines que ens determinen els límits d'una propietat, bé sigui particular o pública, com els límits entre viles, comarques o províncies. L'element gratuït

que millor s'ha adequat ha estat la pedra de calar, sobretot per la seva perdurabilitat.

I com aquestes, podríem esmentar altres accions o solucions basades en aquella pedra tan rica i exensa que tenim al terme.

La manca de construcció de marges, cabanes, pertxes, pous artesanals, etc., semblava que podia conduir a l'oblit definitiu de l'ofici de margenador o apanyador de pedra, ara bé, amb les darreres iniciatives de corporacions municipals com la de la Fatarella –ha engegat des de fa temps a la vila, un curs d'apanyar pedra de calar– sembla que s'han revitalitzat almenys les tècniques de construcció i tractament de pedra en sec. És aquesta una actuació satisfactoria al veure que no estem perdent les arrels, unes arrels que van contribuir a subsistir als nostres avantpassats, i que formen part de nosaltres mateixos.

Bibliografia

- CASTELLI, Mario. *Construcciones rurales*. Barcelona: Ed. Gili, 1946.
- FUCHO, Felip. «La caça a la Fatarella» a l'obra *Actes de les Primeres Jornades d'Estudi sobre la Terra Alta*. Horta de Sant Joan, 1993.
- RUBIO, Joan. «Construccions en pedra en sec» a l'obra *Anuario de la Asociación de Arquitectos de Cataluña*. Barcelona, 1914.
- SUBIRATS VILALBÍ, Miguel. «El paisaje de la comarca del Montsià y las construcciones de piedra en seco», dins la revista *Narria. Estudios de artes y costumbres populares*. Núm. 57-58. Madrid, 1992.